

Ernst Kossmann

31 januari 1922 – 8 november 2003

Geschilderd door Sam Drukker.

Op 8 november 2003 overleed Ernst Heinrich Kossmann, hoogleraar in de geschiedenis na de Middeleeuwen aan de Rijksuniversiteit Groningen van 1966 tot 1987.

Stamvader van het geslacht Kossmann was Heinrich Kossmann die leefde van 1813 tot 1898.¹ Hij huwde in 1845 Mathilde Moritz die nauw verwant was aan de vroeg-romantische dichter Jakob Michael Reinhold Lenz (1751-1792). Wellicht verklaart deze *liaison* waarom de latere telgen van dit geslacht zich steeds zozeer aangetrokken voelden tot de wereld van de kunst en de letteren. Heinrich Kossmann maakte in het Rusland van het midden van de negentiende eeuw een fraaie carrière en bracht het tot leraar van de kinderen van grootvorstin Helene, een schoonzuster van Tsaar Nicolaas I. Zijn jongste zoon, Ernst Kossmanns grootvader, verliet in 1885 Duitsland voor Nederland en was, onder meer, leraar Duits van Koningin Wilhemina, lector in Leiden en korte tijd hoogleraar in Gent. Kossmanns vader tenslotte, F.K.H. Kossmann, studeerde Nederlands in Leiden en betoonde zich, naast zijn directeurschap van de Rotterdamse Gemeentebibliotheek, een vruchtbaar filoloog en begaafd musicus. Uit diens huwelijk met Doortje Touw werden drie kinderen geboren, de op 31 januari 1922 geboren tweeling Alfred en Ernst en de twee jaar jongere Bernhard. Bernhard koos voor de muziek, Alfred werd een van de meest fijnzinnige Nederlandse romanciers uit de tweede helft van de afgelopen eeuw en Ernst de historicus die hier herdacht wordt.

Wie opgroeit in een dergelijke familie is uiteraard voorbestemd voor een toekomst in de letteren. Kossmann koos hier dan ook voor. Hij besloot om na zijn eindexamen gymnasium in 1941 in Leiden Nederlands te studeren. Maar de oorlog en de sluiting van de Leidse universiteit verhinderden dit. Erger nog, in februari 1943 werd hij door de Duitsers opgepakt als represaillemaatregel voor een verzetsdaad. Hij werd als dwangarbeider naar Duitsland gestuurd en zou daar tot het einde van de oorlog blijven. Kossmanns terugblik op deze periode was ontspannen en zonder anti-Duitse wrokgevoelens. Desalniettemin zijn de oorlogservaringen niet zonder consequenties gebleven. Want na terugkeer in Nederland in april 1945 verkoos hij de geschiedenis boven de letterkunde – vooral omdat de geschiedenis een directer contact met de werkelijkheid biedt dan de filologie. Zoals hij het zelf vele jaren later formuleerde: ‘tijdens de oorlog had ik geleerd dat de wereld onbegrijpelijk

¹ Zie voor de geschiedenis van de familie Kossmann: E.H. Kossmann, *Familiearchief. Notities over voorouders, tijdgenoten en mijzelf*, Amsterdam 1998.

is als men niet ook de harde werkelijkheid van de politiek bestudeert, en dat sprak voor mij, die uit een apolitek milieu stamde, bepaald niet vanzelf”.² Het verbaast daarom niet dat de politiek altijd centraal zou blijven staan in Kossmanns blik op het verleden.

Kossmann studeerde in Leiden af bij Th.J.G. Locher. Hij schreef voor Locher een verrassende doctoraalscriptie over de kring van de doctrinaire liberalen rond Pierre Paul Royer-Collard en François Guizot.³ Kossmann toonde hoezeer deze liberalen er in slaagden om praktische zin te paren aan historisch besef en theoretische diepgang; en hij kwam daarbij tot conclusies die sterk lijken op wat Pierre Rosanvallon een veertig jaar later zou beweren. Veel van Kossmanns latere fascinatie voor de interactie tussen politiek denken en politieke realiteit is in de scriptie al aanwezig.

Locher herkende Kossmanns uitzonderlijke talent en slaagde erin om de middelen te vinden voor een verblijf in Parijs. De bedoeling was om daar onderzoek te doen voor een proefschrift. Onderwerp was de Fronde, een merkwaardig *spectacle coupé* van min of meer op zichzelf staande onlusten in de beginjaren van de regering van Lodewijk XIV. Het proefschrift met als titel *La Fronde* kwam in drie jaar tot stand en werd in 1954 in Leiden verdedigd.⁴ Ook hier kwam Kossmann tot conclusies die de tand des tijds doorstaan hebben. Een van de beste hedendaagse kenners van de Franse zeventiende eeuw, Pierre Goubert, roemde het in 1990 als ‘neuf, percutant, frôlant par endroits une sorte de génie’. Kossmann concentreert zich in dit boek vooral op het zeer omvangrijke corpus aan politieke pamfletten die de Fronde genereerde (de zogenaamde ‘Mazarinades’). Op basis van de bestudering daarvan verdedigt hij in de dissertatie de stelling dat de Fronde in geen enkel opzicht er in slaagde politiek creatief te zijn en dat zij daarom ook geen sporen in de Franse geschiedenis heeft nagelaten. Desondanks, zo meent hij, biedt de Fronde ons *le curieux spectacle d’une vivisection* (260), in de zin dat zij nauwkeurig articuleerde vanuit welke achtergrond alle geledingen van de Franse samenleving (koningschap, adel, parlementen, en burgerij) de nieuwe politieke realiteit van het prille absolutisme betraden. En dat alles wordt uiteengezet met de kracht en trefzekerheid die zo bepalend zouden blijken voor Kossmanns gehele historische oeuvre.

Een aanstelling in Leiden kwam evenwel niet tot stand. Maar een onverwacht alternatief bood zich in 1957 aan in de vorm van een *readership* voor

² E.H. Kossmann, ‘Zelfportret als historicus’, *Ons Erfdeel xxxix* (1996); 519.

³ E.H. Kossmann, De doctrinaren tijdens de Restauratie, in id., *Politieke Theorie en Geschiedenis*, Amsterdam 1987; 255 – 306.

⁴ E.H. Kossmann, *La Fronde*, Leiden 1954.

vijf jaar in de Nederlandse geschiedenis aan University College in Londen. In 1962 zou dit *readership* omgezet worden in een gewoon hoogleraarschap. Vooral dankzij de inspanningen van de invloedrijke Utrechtse hoogleraar Pieter Geyl (die als eerste deze post bekleedde) bleek dit alternatief wel realiseerbaar. Kossmann reorganiseerde energiek het studieprogramma en hij wist op deze manier de belangstelling voor de Nederlandse geschiedenis in Engeland te stimuleren en de basis te leggen voor een zeer vruchtbare tot de huidige dag bloeiende samenwerking tussen Engelse en Nederlandse historici. Deze resulteerde in een reeks conferenties waarvan de voordrachten werden uitgegeven in een serie getiteld *Britain and the Netherlands*. Dit alles was mede mogelijk dankzij de voorbehoudloze steun van zijn vrouw, Johanna Putto, met wie hij in 1950 getrouwd was. Evenals Ernst studeerde zij geschiedenis en zij promoveerde een jaar na hem als mediëviste. De Nederlandse geschiedbeoefening heeft aan dit huwelijk zeer veel te danken. De samenwerking van beide echtelieden op het terrein van de geschiedenis nam een aanvang met hun jaarlijkse overzicht van de Nederlandse geschiedschrijving in de *Revue du Nord* en vond vele jaren later haar bekroning in een kort, door hen tezamen geschreven aperçu van de Nederlandse geschiedenis dat in vele talen vertaald werd.⁵ Uit het huwelijk werden drie kinderen geboren: Frederik (die slechts 45 jaar zou worden en in mei 2004 overleed), Ernestine en Maarten.

In 1966 volgde de benoeming in Groningen tot hoogleraar in de geschiedenis na de Middeleeuwen. Kossmanns Groningse hoogleraarschap is uitzonderlijk vruchtbaar en succesvol geweest. Dat blijkt niet alleen uit het feit dat hij in Groningen 22 maal als promotor optrad en dat dertien van zijn promovendi zelf weer hoogleraar werden. Het blijkt ook uit de magistrale hoorcolleges die hij gaf en die het historisch besef hebben gevormd van generaties studenten. Het blijkt evenzeer uit de wijze waarop hij tot op de dag van vandaag het profiel van de Groningse geschiedopleiding bepaalde: dat betreft dan met name zijn arbeid op het terrein van de geschiedenis van de politieke theorie. En het blijkt niet minder uit zijn presentie op landelijk niveau. Hij droeg bij aan de geboorte in 1970 van de *Bijdragen en Mededelingen voor de Geschiedenis der Nederlanden* uit twee andere tijdschriften en was daar vier jaren redacteur van, hij was voorzitter van het Nederlands Historisch Genootschap, sprak op talloze conferenties, hield in 1980 de Huizinga-rede in Leiden, hij schreef geregeld in kranten en was prominent aanwezig in het publieke debat, hij hield feestelijke voordrachten waarbij hij tot zevenmaal toe een koning of

⁵ E.H. Kossmann en J.A. Kossmann-Putto, *De Lage Landen. Geschiedenis van de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden*, Rekkem 1987.

koningin onder zijn gehoor had en ontving zowel in Nederland als daarbuiten talloze eerbewijzen, penningen, prijzen en decoraties voor zijn uitzonderlijke verdiensten. Naast het lidmaatschap van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen sinds 1973 was hij lid van de Belgische Koninklijke Academie voor Wetenschappen, lid van de *Academia Europaea*, *Fellow* en *Corresponding Member* van de Royal Historical Society te Londen; hij ontving in 1980 de Thorbeckepening, in 1981 in Münster de Joost van den Vondelpreis van de Stiftung FvS en de Prijs voor Meesterschap van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, in 1981 werd hij onderscheiden als Officier in de Kroonorde (België) en in 1985 als Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw. Hij was, in een woord, zowel nationaal als internationaal het gezicht van de Nederlandse geschiedbeoefening en werd ook algemeen als zodanig gezien. Dat hem dit alles tot tevredenheid stemde – wie zou het verbazen?

Nodig had hij die eerbewijzen overigens niet, want hij leefde altijd in een volkomen harmonie met zichzelf en hij was vrij van twijfel, tobberij of zelfkwellend. Wellicht ligt hier ook een deel van het geheim van zijn zo uitzonderlijke persoonlijkheid. Hij bezat een vanzelfsprekend overwicht in het contact met zijn medemensen; een overwicht dat hij overigens altijd met charme en elegantie wist vorm te geven en die ongetwijfeld zijn basis had in die zo frappante harmonie van alle snaren van zijn persoonlijkheid. Ik heb hem altijd gekend als een opgewekt en gelukkig man. Zelfs toen in zijn laatste jaren zijn gezichtsvermogen sterk afnam en het lezen haast onmogelijk werd – voor een alfageleerde toch een verschrikkelijk lot – zelfs toen leed zijn stemming daar niet merkbaar onder.

Zijn bekendheid bij het grote publiek dankte Kossmann aan zijn *De Lage Landen* van 1976.⁶ In 1978 verscheen een Engelse editie⁷ en in 1986 in het Nederlands een uitgebreide tweedelige versie. Dit boek biedt een geschiedenis van Nederland en België sinds 1780 en is ongetwijfeld Kossmanns meest ambitieuze en omvangrijke historische studie. Geyl had rond 1960 de Oxford UP voor dit project gewonnen en op een behandeling van Nederland en België geïnsisteerd in overeenstemming met zijn zogenaamde groot-Nederlandse gedachte. Dat wil zeggen, het idee dat de scheiding tussen Nederland en België een betreurenswaardig ongeval is in de geschiedenis van die twee landen en

⁶ E.H. Kossmann, *De Lage landen 1780 – 1940. Anderhalve Eeuw Nederland en België*, Amsterdam 1976; E.H. Kossmann, *De Lage Landen. Twee eeuwen Nederland en België* (2 dln), Amsterdam 1986.

⁷ E.H. Kossmann, *The Low Countries*, Oxford 1978.

dat de historicus dat in zijn beschrijving van de geschiedenis van beide landen ook duidelijk moet maken. Kossmann kon Geyls treurnis over die scheiding niet delen, maar wist desondanks binnen deze opzet dingen te doen die met Geyls conceptie nooit mogelijk waren geweest. Hij beschouwde de geschiedenis van beide landen als ‘eender en anders’, zoals hij het later uit zou drukken, en slaagde er in om door een vergelijking van de geschiedenis van die twee landen zaken op het spoor te komen die onzichtbaar blijven voor wie die nationale geschiedenissen slechts apart beziet. Of het nu ging om de vestiging van het liberalisme, het ontstaan van confessionele partijen, de vrijheid van onderwijs of de houding ten opzichte van buitenlandse dreigingen, steeds was er een verrassende parallellie en liet de geschiedenis van beide landen ‘zich beschrijven als die van een twee-eiige tweeling’.⁸ Op deze manier slaagde Kossmann erin om de oude opzet van Geyl in nieuwe en vruchtbaarder banen te leiden. Het boek is nog steeds de meest gezaghebbende interpretatie van de Nederlands-Belgische geschiedenis sinds 1780; het werd tot voor kort als handboek aan de meeste Nederlandse universiteiten gebruikt en was de inspiratiebron van veel historisch onderzoek. Ook in België onderkende men het grote belang van dit werk: een in 1982 door de Universiteit Leuven verleend eredoctoraat bewijst het.

Toch ligt Kossmanns echte betekenis voor de geschiedschrijving elders, namelijk op het vlak van de politieke theorie, dat wil zeggen in het onderzoek naar de geschiedenis van het politieke denken. Kossmanns belang voor deze discipline ligt daarin dat hij geen enkele lucht liet tussen politieke werkelijkheid en de bewustwording daarvan in de tijd zelf; zeker had hij open oog voor de abstractie maar dan toch alleen voor zover die gevoed werd door de meest concrete politieke noden van de dag. Dat alles klinkt makkelijker dan het is. Dat blijkt al wel daaruit dat de Cambridge-historicus Quentin Skinner – op dit moment internationaal de meest invloedrijke historicus van de politieke theorie – zich in weloverwogen en invloedrijke theoretische verhandelingen wel precies hetzelfde ten doel stelde, maar er in de praktijk van zijn geschiedschrijving toch niet in slaagde om dat doel te realiseren.

Wanneer Kossmann kon slagen waar Skinner faalde, dan heeft dat ook zeker veel te maken met een bepaalde eigenaardigheid van het politieke denken in het zestiende- en zeventiende-eeuwse Nederland. De Republiek was een wonderlijk curiosum binnen het geheel van de toenmalige Europese staten en men kon haar daarom alleen van een adequate theoretische rechtvaardiging

⁸ E.H. Kossmann, Eender en anders, in id., *Politieke Theorie en Geschiedenis*, Amsterdam 1987; 386.

voorzien wanneer men de relevante politieke feiten onbevooroordeeld onder ogen zag. In andere Europese landen nam het conflict tussen politieke werkelijkheid en politieke theorie zelden zulke dramatische vormen aan als in de Republiek; de worsteling met een weerbarstige politieke werkelijkheid had elders daarom zelden de urgentie die zij hier had.

Hoezeer dit zowel de politieke werkelijkheid als het politieke denken van de Republiek bepaalde, heeft Kossmann nergens fraaier aangetoond dan in de uitvoerige inleiding die hij schreef bij de uitgave van een reeks teksten waarmee men tussen 1565 en 1588 de opstand tegen Spanje trachtte te legitimeren.⁹ Deze uit 1974 daterende inleiding is werkelijk een *tour de force*; niet alleen behoort zij tot het beste dat hij ooit schreef, maar ook komen alle draden in zijn denken over de politieke theorie in deze inleiding tezamen. Zij biedt daarom de beste introductie tot geheel zijn oeuvre.

Kossmann begint hier met een observatie over de aard van de ‘Opstand’ tegen Spanje. Zij was niet een strijd om een welomschreven en door allen aanvaard doel te realiseren. De ‘Opstand’ was veeleer een onoverzichtelijke reeks van politieke en militaire schermutselingen, waarin men van beide zijden steeds handelde naar bevind van zaken en zonder een duidelijk lange-termijn doel. Pas langzamerhand realiseerde men zich dat de breuk met Philips II onvermijdelijk was en dat men in feite bezig was met het stichten van een nieuwe staat. De ‘Opstand’ was daarom evenzeer een *spectacle coupé* zoals de Fronde dat in de zeventiende eeuw zou zijn. Zeker mag men in Kossmanns inzicht in deze eigenaardigheid van Opstand en Fronde een grondtoon van zijn historisch besef beluisteren: hij beklemtoont graag en vaak hoezeer de historische actoren in het verleden werden meegevoerd door een historische stroom waarvan zij de richting en betekenis niet bevroedden. Dat is de ironie die hij zo vaak op cruciale momenten in het verleden ontwaarde en die de kleur van heel zijn oeuvre in belangrijke mate bepaalt.

Hoezeer de opstandelingen ook in het duister tastten over de ware betekenis van hun handelen, zij waren zich desondanks steeds pijnlijk bewust van het ongehoorde van hun verzet tegen het ook in hun eigen ogen legale koninklijke gezag. Steeds probeerden zij daarom een theoretische rechtvaardiging te geven aan dat verzet. En juist omdat men geen duidelijk lange-termijn doel voor ogen had varieerde die theoretische rechtvaardiging steeds met de aard van de omstandigheden waarin men zich bevond. Bovenal, er was ook geen politiek centrum waar een dergelijk lange-termijn doel uitgedacht zou kunnen worden.

⁹ E.H. Kossmann, ‘Introduction’, in E.H. Kossmann en A.F. Mellink, *Texts concerning the Revolt of the Netherlands*, Cambridge 1974; 1- 50.

Kossmann beklemtoont in dit verband dat het verzet tegen Philips II en diens religieuze politiek zijn basis had in de stedelijke en provinciale oligarchieën en niet in een of ander politiek centrum dat kon pretenderen te functioneren als alternatief voor het koninklijk gezag. En dat zou twee verreikende gevolgen hebben. In de eerste plaats, anders dan bijvoorbeeld in Frankrijk waar de soevereine koning besliste over religievrijheid, zag men hier in de constitutionalistische praktijk¹⁰ eerder een garantie voor religievrijheid dan in speculaties over aard en reikwijdte van politieke soevereiniteit.¹¹ En in de tweede plaats, over religievrijheid en tolerantie dacht men nu eerder in termen van wat prudent en praktisch haalbaar was dan in termen van een abstracte theorie.¹² Zo kon zich een eeuw later nog de absurde situatie voordoen dat rond 1696 naar Nederland gevluchte Hugenoten als Bayle en Basnage in Nederland een debat opzetten over de Nederlandse tolerantie-politiek, terwijl geen Nederlands auteur zich geroepen voelde om daaraan deel te nemen.¹³

Kossmanns belangrijkste publicatie op het terrein van de politieke theorie is evenwel zijn uit 1960 daterende *Politieke theorie in het zeventiende-eeuwse Nederland*. Dit was een geheel nieuw en voor hem nooit eerder onderzocht terrein (afgezien van enkele oudere studies van De Vrankrijker en Geurtsen). Hij bestudeerde in dit boek de arbeid van vijftieng politieke theoretici vanaf Hugo de Groot tot en met Ulrich Huber en hij periodiseerde die in drie fasen. In de eerste, traditionalistische fase streefde men naar een synthese van monarchisme en een Aristotelisch constitutionalisme. Maar de spanning tussen deze polen bleek te groot en in een tweede fase oriënteerde men zich daarom op Descartes en vooral op het absolutisme van Hobbes om aan die spanning te ontsnappen. Dit resulteerde in de arbeid van de gebroeders De la Court en die van Spinoza. De constructies van de De la Courts en Spinoza waren evenwel abstract en zochten niet een verklaring en rechtvaardiging te bieden van het Nederlandse staatsbestel. Als zodanig slaagden zij er niet in

¹⁰ Vandaar Kossmanns belangstelling voor Johannes Althusius' *Politica methodice digesta* van 1603. Zie daartoe het uit 1958 daterende opstel E.H. Kossmann, 'Bodin, Althusius en Parker, of: over de moderniteit van de Nederlandse Opstand', in id., *Politieke Theorie en Geschiedenis*, Amsterdam 1987; 93-111.

¹¹ In de onderhandelingen met François van Anjou in 1580 veinsden de Staten zelfs heel het begrip soevereiniteit niet te kennen. Zie Kossmann, 'Introduction'; 33.

¹² Zie ook E.H. Kossmann, 'Tolerantie vroeger en nu', in id., *Politieke Theorie en Geschiedenis*, Amsterdam 1987; 45-59.

¹³ E.H. Kossmann, 'Het probleem van de vrijheid in de zeventiende-eeuwse Nederlandse Republiek', in id., *Vergankelijkheid en Continuïteit*, Amsterdam 1995; 63-87.

om de brug tussen theorie en realiteit te slaan waaraan men hier steeds zozeer behoefte had. Dat lukte eerst in de derde fase, die Kossmann aanduidt als de fase van de *politica novantiqua* en die hij toelicht aan de hand van Willem van der Muelen (1659-1739) en, vooral, de Franeker hoogleraar Ulrich Huber (1636-1694). Twee stappen in Hubers betoog vereisen hier de aandacht. In de eerste plaats, Huber onderscheidde strikt tussen *politica* en staatsrecht, dat wil zeggen tussen de leer van het politieke handelen enerzijds en het denken over de constitutie van de staat anderzijds. Door aan die laatste een aparte plaats toe te kennen, kon Huber recht doen aan de bestaande constitutionele realiteit en aldus het tekort corrigeren van de De la Courts en van Spinoza. In de tweede plaats, Huber wist absolutisme en monarchisme van elkaar te ontkoppelen en dat gaf hem de ruimte om een ‘absolute’ democratie te legitimeren. Tenslotte, zonder Hubers beide stappen kan men het pad naar de moderne democratische staat niet inslaan – en dat mag voldoende bewijs zijn voor het grote belang van Hubers politieke theorie. Kossmann bracht daarom in dit boek niet alleen als eerste de zeventiende eeuwse Nederlandse politieke theorie in kaart, maar ook toonde hij hoezeer die de onmisbare *trait d’union* geweest is tussen de Aristotelische traditie en moderne staatstheorieën. Het werk van latere auteurs, zoals Wansink, Haitsma Mulier, de Rotterdamse Hans Blom, Theo Veen of Martin van Gelderen, was zonder Kossmann pioniersarbeid ondenkbaar geweest.

Het voorgaande suggereert reeds hoezeer het zwaartepunt van Kossmanns historisch oeuvre altijd in de Nieuwe Tijd gelegen heeft, al was het zijn taak om in Groningen de Nieuwste Geschiedenis te behandelen. Het verbaast daarom niet dat Kossmann oog had voor hoe het politieke denken van voor 1800 ook zijn sporen naliet in een recenter verleden. Illustratief is in dit verband zijn theorie over de aard van het conservatisme en over die in de laatste decennia zoveel besproken oppositie tussen conservatisme en progressiviteit. Uitgangspunt is voor hem daarbij de parallelle tussen enerzijds de begrippen conservatisme en progressiviteit en, anderzijds, het begrippenpaar constitutionalisme en voluntarisme. In zijn Huizingalezing van 1980 betoogt Kossmann dat het conservatisme een reprise is van het constitutionalisme (dat hierboven reeds ter sprake kwam) en van een daaraan ten grondslag liggende *Weltanschauung*.¹⁴ Anderzijds hebben theorieën over soevereiniteit of vorstelijk absolutisme en het hedendaagse progressivisme een gemeenschappelijke noemer in het voluntarisme, dat wil zeggen in het vertrouwen dat wij de maat-

¹⁴ E.H. Kossmann, ‘Over conservatisme’, in id., *Politieke Theorie en Geschiedenis*, Amsterdam 1987; 22, 23.

schappelijke werkelijkheid aan onze soevereine wil kunnen onderwerpen.

Kossmann was zich steeds bewust van de beperkingen van dergelijke schematismes in de geschiedbeoefening. Hij realiseerde zich hoezeer het verleden zich steeds aan onze conceptuele kaders onttrekt en hoe vaak de geschiedenis verbindt wat op het eerste gezicht niet te verbinden lijkt. Een zeer verrassende illustratie daarvan is zijn Groningse inaugurele rede uit 1966 waarin hij op basis van de lectuur van het oeuvre van Elie Luzac (1721-1796) de even vruchtbare als paradoxale notie introduceerde van het 'verlichte conservatisme'. Het bleek mogelijk om de denk- en redeneerstijl van de Verlichting aan te wenden voor conservatieve doeleinden en daarin lag wellicht de oorspronkelijke bijdrage van ons land aan de achttiende eeuwse Europese beschaving. Maar ook het omgekeerde bleek mogelijk. In een subtiele en nauwkeurig afgewogen vergelijking tussen Thorbecke en de Duitse historicus Ranke stelt Kossmann zich de vraag welke de politieke implicaties zijn van het historisme. Veelal is men van mening dat het historisme tot conservatisme geneigd is omdat het alles tot zijn historische wortels tracht te herleiden. Zo is het inderdaad bij Ranke. Maar niet bij Thorbecke, aldus Kossmann. Thorbecke vertaalde het historistisch besef van de dynamiek van de geschiedenis in een ontvankelijkheid voor de eisen die de toekomst stelt. Aldus kon Thorbeckes aanvankelijke conservatisme zich transformeren in zijn toelichting om de staat te hervormen. Conservatisme ontplooidde zich hier in de grootste politieke creativiteit.

Kossmanns oeuvre is omvangrijk, erudiet, scherpzinnig, geestig en geschreven in een superieure stijl. Het oeuvre is origineel, nooit door toevallige modes ingegeven en opende talloze vergezichten die nog op nadere exploratie wachten. Zijn dood is daarom geen afscheid maar veeleer een aanmaning om zijn werk opnieuw ter hand te nemen. Hij schreef niet alleen voor zijn eigen generatie, maar ook voor die van de toekomst. En dat kan men van slechts heel weinigen zeggen.